

H. Varga Márta, A magyar fosztó- és tagadóképző

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 51. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006. 180 lap

1. A különféle tudományterületek, így a nyelvtudomány területén is jól megfigyelhető, hogy egyes szűkebb témák, részkérdések különböző megközelítésű vizsgálata során elért eredményekből időről időre nagy összefoglaló művek születnek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szintézisek véglegesen tisztázni képesek minden tudományos kérdést – ez a tudomány végét jelentené. Ezzel szemben éppen azt tapasztalhatjuk, hogy a nagy összefoglalások igen sok esetben újabb kutatásokhoz adnak ösztönzést.

A magyar fosztó- és tagadóképzők is azok közé a nyelvi elemek közé tartoznak, amelyeket a magyar nyelv tudományos kutatása során már többször is vizsgáltak. Ám ezek a szóelemek oly számos alaktani, jelentéstani és funkcionális, továbbá stilisztikai és kontrasztív nyelvészeti sajátosságokat, sőt gyakorlati nyelvtanítási tanulságokat is tartalmaznak, hogy mindenképpen alkalmasak a részletező és összegző elemzésre. A H. VARGA MÁRTA által elvégzett sokrétű és mélyreható kutatás magától értetődő módon elsősorban leíró jellegű, de – véleményem szerint igen helyesen – a szükséges mértékben nyelvtörténeti (és több ponton dialektológiai) háttérrel is foglalkozik. Mindezt pedig nem pusztán az adott kérdés tudománytörténetének összefoglalása kedvéért, hanem a nyelv alapvető jellegének, a változásnak a figyelembe vételével teszi: ezzel igen jól láthatóvá válik nemcsak a morfológiatörténet, hanem egyebek között a derivátumok szemantikai, nyelvhasználatbeli alakulásának folyamata is.

2. A monográfia a Bevezetésen kívül tizennégy fejezetből áll. A Bevezetésben olvashatjuk a fosztó- és tagadóképző terminusok használatának indoklását. „Míg denominális használatban a *-tlan* képzős derivátumok 'hiány'-t, 'valamitől való megfosztottság'-ot jelentenek, így a formáns jogosan viselheti a fosztóképző nevet, deverbális használatban inkább tagadóképzőnek nevezhető, mivel azt fejezi ki, hogy az alapszóban megjelölt cselekvés nem következik be” (7) – ezzel az elkülönítéssel bizvást egyetérthetünk. Ugyancsak ebből a részből tudhatjuk meg, hogy a nyelvi elemzés elvégzéséhez szükséges nagy mennyiségű anyagot különféle szótárakból gyűjtötte össze a szerző. Ezek közül is messze kiemelkedik „A magyar nyelv szóvégmutato szótára”, Papp Ferenc nagybecsű munkája (VégSz., 1969.), s ezen keresztül „A magyar nyelv értelmező szótára” (ÉrtSz.). Helyesnek tartom ezt az eljárást, hiszen a szótárak (bizonyos megszorításokkal) zárt, teljes szóanyagot, több szempontból is strukturált nyelvi anyagot tartalmaznak, amely a gyakorlati felhasználás mellett tudományos kutatásokra is alkalmas. Ezek s a még egyéb felhasznált (leíró) szótárak (pl. a „Magyar értelmező kéziszótár” második, 2003-as kiadása; ÉKsz.²) is azt bizonyítják, hogy a szótárak nem egyszerű szójegyzékek,

s a szótárírás nem pusztán alkalmazott nyelvészeti terület, hanem bonyolult elemző munkát és sokoldalú nyelvi ismeretet igénylő tevékenység. Az ilyen módon összegyűlt több mint 700 származék és egyéb jellegű szó elegendő mennyiség ahhoz, hogy az ezek alapján végzett kutatás megbízható eredményekre vezessen. Bizonyára lehetett volna a ma már sokféle formában rendelkezésre álló elektronikus nyelvi halmazokban is keresgélni, ami a hagyományos szótárakból összegyűjtött anyagot egyedeiben feltehetőleg szaporította volna, de a típusok arányait valószínűleg nem módosította volna az így kibővített anyag.

3. A monográfia első „érdemi” fejezete a „Nyelvtörténeti kitekintés” címet viseli (11–7). Ebben a szerző tömören összefoglalja a fosztóképzővel kapcsolatos keletkezéstörténeti magyarázatokat finnugor, illetve szorosabban magyar nyelvtörténeti szempontból, s ennek során különféle nyelvműlékekből vett idézetekkel is példázza az ilyen képzős szavak szófaji változásait. Röviden bemutatja a *-tal* képzős rövidebb forma dialektológiai helyzetét is (pl. *sajtal* 'sótlan', *hirtel* 'hirtelen' stb.): az ilyen képzős alakok a Nyitra-vidéken fordultak elő még az 1950-es években, mára nyilván ezek használata is visszaszorulóban lehet.

Az alaktani kérdésekkel foglalkozó második fejezet is jelentős részben történeti szempontú (18–27). H. VARGA MÁRTA ebben a részben azt tekinti át, hogy milyen hangtörténeti tendenciák és morfofonológiai változások játszottak szerepet abban, hogy az elsődleges *-tAlAn* formából létrejött az *-AtlAn* (és a *-tlAn*) változat. Ennek során részletesebben foglalkozik a tövéghangzó meglétének és hiányának kérdésével, a kétnyíltszótagos tendencia hatásának következményeivel, melyek közül az egyik legfontosabb a szóhasadás. Ez utóbbival kapcsolatban nyomatékkal utal GRÉTSY LÁSZLÓ monográfiájára (A szóhasadás, 1962.), mely máig az egyetlen alapos, tudományos összefoglalása ennek a sajátos morfológiai és szemantikai jelenségnek. H. VARGA MÁRTA az olyan szópárokat elemezve, mint *szeplőtlen* ~ *szeplőtelen*, *esztelen* ~ *eszetlen*, *pártalan* ~ *pártatlan*, *erőtlen* ~ *erőtelen* stb. – és GRÉTSY-re is hivatkozva – jól utal arra a fontos nyelvi tényre, hogy az említett szavak jelentéseinek, illetőleg hangulati töltésének eltérése nem a fosztóképzők alaki különbségéből ered, hanem az egyes származékszavak alakváltozatai között jött létre a jelentésselkülönülés.

A derivátumok szófajiságával foglalkozó III. fejezet (28–35) a többszófajúság és a szófajváltás kérdését tárgyalja lényegre törően, ezúttal is történeti és leíró szempontok szerint. A szófajváltással kapcsolatban két állásfoglalást is bemutat a szerző. Az egyik D. MÁTAI MÁRIA nevéhez fűződik: szerinte ez olyan folyamat, amely során morfológiai eszközök felhasználása nélkül változik meg egy szó szófaja. A másik LENGYEL KLÁRA véleménye: ő úgy gondolja, hogy a szófajváltás toldalékmorfémák részvételével is történhet. Én D. MÁTAI MÁRIÁVAL értek egyet, s a magyar nyelvtörténeti szakirodalom is (beleértve az etimológiai szótárakat is) így kezeli a kérdést. H. VARGA MÁRTA nem foglal állást ebben az ügyben (igaz, a konkrét nyelvi anyag vizsgálata ezt nem is teszi feltétlenül szükségessé), de a sorok közül talán azt olvashatunk ki, hogy ő is a nem morfológikus változást tekintő szófajváltásnak. Ebben a részben találhatjuk a VégSz. alapján összegyűjtött anyag csoportosítását a különféle szófaji és szófajkombinációs kategóriákba sorolva. A 166 lexémából 66 tartozik a melléknévi és főnévi csoportba (a legáltalánosabb kettősség a magyarban), 94 pedig a melléknévi és határozószói csoportba. Ez utóbbi helyzet nyelvtörténeti szempontból és okokból, tudniillik a képző végi *-n* eredeti határozórag volta miatt nem meglepő. Ha azonban a mai (köznyelvi) nyelvhasználat szerint vizsgáljuk meg a felsorolt szavakat, több esetben is az lehet a véleményünk, hogy azok bizony csak melléknévek. Ezt tükrözi a ÉKsz.² is, ahol pl. a *fesztelen*, *hangtalan*, *kelletlen*, *olvasatlan*, *törtetlen* és még pár más szó csak melléknévi szófajú. Jó néhány más szónál pedig a határozószói szófaj használati minősítést kap: bizalmas, irodalmi vagy ritka. Természetesen a köznyelvben is van több olyan szó, amely melléknév és határozószó, pl. *hasztalan*, *meztelen*, *szüntelen* stb., de az arányokat tekintve ezek alkotják a kisebb csoportot. H. VARGA MÁRTA érthetően nem bírálta felül a VégSz. (tehát az ÉrtSz.) szófaji besorolásait, ám rövid megjegyzést talán megérdemelt volna az újabb szótárban található szófaji ábrázolás is. Egyébként nem véletlen, hogy az ÉrtSz.-ban ilyen sok a határozószói minősítésű fosztóképzős alak.

Ennek a szótárnak a példaanyagában ugyanis igen sok a 19. századi irodalmi nyelvi anyag, s az adott korban (különösen a költői művekben) kedvelt volt ez a rövidebb változat. (Éppen ilyen okokból „A magyar nyelv nagyszótára”-nak készülő köteteiben is több lesz az ilyen szófaji kettősség, mint az ÉKsz.²-ben.) A *-tlAn*-nak a népnyelvben és a költői nyelvben előforduló határozói használatára utal H. VARGA MÁRTA is, idézve egy balladából és több versből (33). Ezek kétségtelen tények, de azzal mindenképpen számolni kell, hogy a hagyományozódó, kötött szövegek, illetve a rím- és ritmuskényszernek (szótagszámoknak) alávetett költői művek nem mindig tükrözik a (feltehető) tényleges szinkron nyelvhasználatot.

Rövid fejezetben olvashatunk a derivátumok mondatbeli szerepéről (36–9). Rokon nyelvi és régebbi magyar nyelvi adatok példázzák a határozói és jelzői funkciókat, illetve ezek változásait.

Az V. fejezet címe: „A fosztó- és tagadóképző produktivitása” (40–9). A szerző itt alapvetően strukturalista-leíró alapon állva igen aprólékosan járja körül ezt a fontos kérdést. Szót ejt a létező és a potenciális szavak problémájáról, illetőleg ezeknek a produktív képzés szabályaival való összefüggéséről is. LADÁNYI MÁRIA kritériumrendszerét alkalmazva H. VARGA MÁRTA tüzetesen megvizsgálja a *-tlAn* képző produktivitását, és szintaktikai, valamint igen erős szemantikai szempontok alapján (a szükség-szerű korlátozások figyelembevételével) joggal jelentheti ki, hogy „a fosztó- és tagadóképző magas produktivitású formáns, hiszen több nyitott csoportra is kiterjed, tehát az adott csoport bármely tagjához (mint alapszóhoz) képes szabadon kapcsolódni” (49).

4. A könyv VI–IX. fejezetei a rendelkezésre álló nyelvi anyag részletes vizsgálatát tartalmazzák, alapvetően szemantikai szempontból, s ezen belül is főleg a kognitív nyelvészet prototípuselmélete alapján. A VI. fejezet („A főnévi alapú *-tlAn* képzős derivátumok és szinonimáik”, 50–72), a mű egyik legterjedelmesebb és egyik legérdekesebb része. Ebben alapvetően két nagy csoport körültekintő és finom elemzését kapjuk. Az egyik az *-(V)s* képzős melléknevek ellentétéként szereplő *-tlAn* fosztóképzős szavakat veszi sorra különféle jelentéseik alapján, pl.: tulajdonság hiánya (*barátságtalan, egészségtelen*), valamint nem látható valami (*felhőtlen, tollatlan*), pejoráció (*formátlan, jellemtelen, tartalmatlan*) stb. A másik a ’hiány’ kifejezésének nem morfológiai lehetőségeit vizsgálja: ilyen pl. a tagadószóval történő körülírás, valamint a különböző utótagokkal létrehozott összetételek, különös tekintettel a *-mentes* utótagra. Az elemzés rámutat arra, hogy ezek a megoldások szemantikailag eltérő alakulatokat is eredményezhetnek; pl. *szemes* ↔ *nem szemes* ↔ *szemtelen*, *magyar* ↔ *nem magyar* ≠ *magyartalan*, *magyaros* ↔ *nem magyaros* = *magyartalan* stb. Hasonló nyelvi-szemantikai helyzetek jöhetnek létre a következő sorozatokban is: *cukortalan*, *cukor nélküli*, *cukormentes*, *cukorszegény*. A szemantikai ellentétpárokat létrehozó nyelvi eszközöket négy táblázatban is szemlélteti H. VARGA MÁRTA (*beszédes*, *vizes* ~ *csapadékos*, *húsos*, *sós*), s ezek jól mutatják, hogy milyen szorosabb összefüggések és milyen távolságok lehetnek a szinonim megoldások között. Két apró hibára bukkan az olvasó a 68. lapon található 2. táblázat alatt: a *vizes* jelentésmegadásában tévesen szerepel a *nem* tagadószó, a *csapadékos* szónak pedig kurzívan kellene állnia.

Hasonlóan számos érdekességgel és tanulsággal szolgál a fosztóképzős melléknevek szemantikai ellentétpárjait taglaló VII. fejezet (73–80). A bemutatott példák alapján itt különösen érzékelhető, hogy a jelentésbeli szembenállások számos esetben különböző fokozatokat képviselnek, s ezek alkalmazhatósága erősen függ a konvencióktól is. Ugyancsak fontos szempont, hogy a lexikalizálódás gyakran kiemelhet tagokat az oppozíciós sorokból, s így ma már nem látható, nem érzékelhető a (valamikori) szembenállás; pl. *becses* ~ *becstelen*, *csinos* ~ *csintalan*, *kedves* ~ *kedvetlen*, *szemes* ~ *szemtelen* stb.

Javarást történeti vonatkozású a VIII. fejezet („A nem főnévi alapú denominális *-tlAn* képzős derivátumok”, 81–90). A régebbi magyar nyelvből származó példákkal illusztrálja a szerző azt, hogy egyszerű (képzőtlen) alapszóhoz ritkán járul fosztóképző (pl. *bátortalan*, *komolytalan*, *szerénytelen* stb.). Ma is szinte csak az *-i* képzős és a *-szerű* utótagú melléknevek vesznek föl fosztóképzőt: *lovagiatlan*, *nemzetietlen*, *udvariatlan* stb.; *célszerűtlen*, *korszerűtlen*, *tervszerűtlen* stb. Nem tartom szoro-

san a fejezetbe (sőt az egész könyvbe) illőnek azt a néhány bekezdést, amely az *egyetlen* jelentése kapcsán íródott (88–9). Itt a tagadó mondatokban a hiány kifejezésének nyomatékositására használt szavak felsorolását, a velük alkotott mondatokat találjuk (pl. *Nincs egy vacak fillérem sem.*) – szerintem ez inkább nyelvhasználati, ha tetszik, pragmatikai jellegű kérdés, amit ki lehetett volna hagyni.

A deverbális származékokkal foglalkozó IX. fejezetben (91–106) kellő teret kapnak a tranzitivitás, a vonzatkeret és a morfológiai tulajdonságok mint alapvető tényezők. Kikerülhetetlen probléma természetesen a *-hAtÓ* és a *-hAtAtlAn* toldalék funkciójának és struktúrájának kérdése. A szerző röviden bemutatja az eltérő véleményeket arról, hogy egységes képzőről vagy pedig két morfémáról van szó. Úgy tapasztaltam, hogy ezen a helyen ő maga nem foglal egyértelműen állást a kérdésben, de leginkább KOMLÓSY ANDRÁS nézetét fogadja el, amely szerint a *-hAtAtlAn* végződés két morfémából áll. Erre majd (más összefüggésben) csak a 134. lapon kerül sor, ahol ez ténylegesen ki is mondatik.

H. VARGA MÁRTA külön fejezetet szentel a *-tlAn* képzős szavak stilisztikumának is. Némileg szokatlan egy elsődlegesen morfológiai-szemantikai jellegű műben ilyenrel találkozni, de talán éppen a szemantikai vonatkozások teremtik meg a létjogosultságát ennek a résznek. A hiány és a tagadás kifejezésében az ilyen képzős szavak egyebek mellett a tömörítésnek, a finom értelmi és érzelmi árnyalatok kifejezésének az eszközei lehetnek, és jól szolgálhatják a stílus színezését is.

5. Igen értékes résznek tartom a XI. fejezetet: „A fosztó- és tagadóképző idegen nyelvi funkcionális megfelelői” (118–28). Itt finn, angol, német, olasz és orosz példákon láthatjuk az átfedéseket és eltéréseket. Míg a magyarban morfológiai megoldásként alapvetően képzővel és bizonyos utótagokkal lehet kifejezni a ’hiány’ fogalmát, addig a többi nyelvben (a csekély számú képző mellett) főleg prefixumokkal és prepozíciókkal, valamint utótagokkal történik ez. A felsorolt nyelvek közül különösen az angol érdemel figyelmet: tulajdonképpen már a prepozíciós szerkezetek megtanulása is gondot okozhat, de a számos analitikus szerkezet (pl. *have no taste* ’ízetlen’, *free of duty* ’vámmentes’, *out of standard* ’mértéktelen’ stb.) már-már frazémaként jelenik meg, s így szabályszerűsége (relative könnyen tanulhatóságot) aligha remélhetünk ezektől a szókapcsolatoktól. A 127. lapon található táblázatból azt is kiolvashatjuk, hogy a lehetséges kilencfajta megoldás közül a legtöbbet a finn nyelv használja (hetet), a magyar a némettel és angollal a „középmezőnyben” található (hatféle megoldás), míg az orosz (négy) és olasz (három) az adott kérdést tekintve szegényesnek tűnik (de semmi esetre sem túl egyszerűnek).

A nyelvvel való foglalkozás egyik speciális területén szerzett tapasztalatairól ír H. VARGA MÁRTA a XII. fejezetben: „A szóképzés (a *-tlAn* képző) »A magyar mint idegen nyelv« tanításában” (129–37). Aki tanított már idegen anyanyelvűeknek magyart (vagy akár magyaroknak idegen nyelvet), az egyetérthet a szerzővel, amikor GOMBOCZ ZOLTÁNT idézi, tudniillik hogy „a nyelvtanítás kérdése bizonyos vonatkozásban tudományos probléma is” (132). A leíró nyelvtanok ugyanis általában az anyanyelvű olvasóknak, tanulóknak szólnak, akikben nyilván van valamilyen mértékű kompetencia. Az idegen anyanyelvű tanuló viszont olyan kérdéseket is föltehet, amelyekre választ adni csak tüzetesebb vizsgálódás, esetleg csak valamilyen mélységű tudományos kutatás alapján lehet. Mert ugyan a szóalakok morfológiai és szemantikai motiváltsága segíthet a tanulásban, az idegen anyanyelvű megkérdezheti: ha produktív a képző, miért nem lehet (nem szokás) *diótlan kalács*-ról, *széptelen táj*-ról stb. beszélni; mi a különbség a *gondatlan* és a *gondtalan*, az *ízetlen* és az *íztelen* stb. között; vajon „helyes” alak-e az *erőtlen* mellett az *erőtelen*, a *szótlan* mellett a *szóttalan* stb. Nos, ezekben a kérdésekben H. VARGA MÁRTA nyilván gazdag tapasztalatokra tett szert pályafutása során.

Ebben a fejezetben a szerző KIEFER FERENCnek az „Új magyar nyelvtan”-ban megjelent összefoglalása alapján felsorolja a mai magyarban produktívnak tekinthető képzőket (133–4). A KIEFER által felsorolt 42 toldalékból H. VARGA MÁRTA a *-hAtAtlAn*-t – korábbi okfejtésének megfelelően – két morfémának tekinti, míg az *-ék* toldalékot a heterogén többséggé jelének, az *-An* és *-Ul* végződést pedig határozóragnak – ez megegyezik az én felfogásommal is.

A monográfia megírásához felhasznált irodalom jegyzéke imponálóan gazdag (140–52), s a művet olvasva kiderül, hogy a szerző ezeket valóban tanulmányozta is, és könyve megírása során alkotó módon használta föl a korábbi szakirodalmat. A listában két apró hibára bukkantam: a jegyzékbe a PUSZTAI FERENC (2004.)-ként fölvetett „Magyar értelmező kéziszótár” többször hivatkozott második kiadása 2003-ban jelent meg; a H. VARGA MÁRTA (2005b) tételben *denominális* helyett tévesen *deniminális* áll.

Mintegy csattanóként a könyv vége is tartalmaz még értéket. A XV. fejezetben (157–80) „A tagadóképzős derivátumok összefoglaló táblázata” található. A tizenkilenc lapon át sorjázó táblázatok tartalmazzák a témába vágó összes, szám szerint 433 deverbális derivátumot. A kategorizálás szempontjai: a képzés alapjául szolgáló igék morfológiája; ezen igék szintaktikai jegyei; a tagadóképzős derivátumok jelentése; a képzés alapjául szolgáló igei derivátumok képzői: deverbális és denominális képzők [majd ezen belüli további lebontás – G. K.]. Ez a feldolgozás is a mű szerves részét alkotja, és akár külön is megállná a helyét oktatási segédanyagként.

Röviden szólni kell a mű nyelvezetéről is: fogalmazásmódja tárgyyszerű, gördülékeny és világos – ez utóbbi minden bizonnyal annak is köszönhető, hogy a szerző nem tobzódik öncélúan a terminológiában (és különösen nem az idegen nyelvű szakkifejezésekben).

6. Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy H. VARGA MÁRTA munkája kiváló tudományos monográfia, amely biztos elméleti felkészültséggel, gyakorlati tudásra is építve, a szükséges mértékig minden lényeges szempontot figyelembe véve filológiai pontossággal készült. Ez a könyv újabb fontos műve a magyar nyelvről szerzett ismereteknek, és hasznos lenne (legalábbis az elsődlegesen leíró-elemző fejezetek) idegen nyelven való megjelentetése is.

GERSTNER KÁROLY